

Уеьээ Булуутээ5и М.Т.Егоров аатынан 2 №-х орто оскуола

Улуустаа5ы Чиряевтыы Аа5ыылар

Дьиэ кэргэн иьигэр
обону ситиьиилээх буоларга иитии
(дакылаат)

Суруйда: Лазарева Ч.А.,
саха тылын учуутала, тереппут

Уеьээ Булуу, 2015 сыл.

Проблема: о5о – тереппут – иитии – утуе инники

Улэ сыала:

О5ону кыра саабыттан бэйэтин сайдытыгар, ба5атыгар сеп тубэиннэрэн хааччахтаабакка араас дьарыкка, курэххэ кытыннары тыбата.

Улэ соруктара:

- о5о сайдытыгар тереппут, тулалыыр эйгэ сабыдыалларын чопчулаабын,
- иитии уонна уерэтии ис хобоонноро биир тумуктээх буолалларын ситиьии,
- хас биирдии о5о дьобурун арыян, кыабын тынанан, уйул5атын уьуганнаран, кыи буолан иитиллэн тахсытыгар суолта ууруу,
- о5о5о сахалы тылкуйу, сахалы санааны инэрии.

Улэ актуальноа:

Билини сайды тылысханлык барар кэмигэр туохтан да ча5ыйбакка иннин диэки хардылыыр, билэргэ-сайларга дьулуьар эрэ кыи ситиьиилээх буолар .

Улэ саба5алааына:

О5о5о билини тылынытыгар, кистэлэн дьобурун сайыннараыгар кенулу биэрдэххэ – сайдара мунура суох. Онно кинини тулалыыр эйгэ сыьыаннаыыларын ситимнээн, о5о кыилии кыи буола иитиллэн тахсарын ситиьии.

Куутуллэр тумуктэр:

- О5о сайдар эйгэтин булунуута,
- Чинчийэр, ырытар, мындырдык тылкуйдуурга уерэниитэ, билиитин ханатыыта,
- дьонно-сэргэ5э утуе сыьыаны ейдуур, сизэрдээх буолуута,
- бэйэ-бэйэ5э кемелеьер, бииргэ тереебуттэрин сыаналыыр, буюиир ситимнээх, керуулээх буолуута.

Дьизэ кэргэн ийэттэн, аҕаттан, оҕоттон турар. Маннык дьизэ кэргэн толору дьоллоох-соргулаах олохтонор. Дьизэ кэргэн олоҕун дьоло беҕе тирэхтээх буоларыгар аҕа оруола улахан дии саныыбын. Ол ийин биьиги дьизэ кэргэннэ аҕабытын убаастыыбыт. Аҕа ийэни кытта кэргэнни олох сыыяанын тэрийээччи буолар. Аҕа оҕотугар таптала бэйэтин кэргэнигэр, ол аата ыал ийэтигэр тапталыттан саҕаланар. Орто дойду олоҕор иллээх-эйэлээх, бэйэ-бэйэни ейдеьер-ейеьер ыал дьоллоох буолара чахчы. Маннык эйгэҕэ улааппыт оҕо дьоллоох, инникитэ сырдык буолар дии саныыбын. Аҕа дьизэҕэ бас-кес киьи буолуохтаах. Кини олох ханнык да ыарахан тугэннэригэр субэ-ама, куус-кеме, дурда-хахха буолан дьизэ кэргэнин араначчылыахтаах. Оттон ийэ дьизэ кэргэнин тэрийээччи, бэрийээччи, кыяанааччы буолуохтаах. Оттон оҕо аҕа, ийэ утуе холобуругар иитиллэн учугэй киьи буола улаатыахтаах. Ийэ, аҕа тапталын тэнинэн билбит, «бу мин теребут дьизэм, дойдум» диэн ейдебулу кыра эрдэбиттэн инэринэн итиллибит оҕо олоххо бэлэмнээх буола уунэн-сайдан тахсара саарбаҕа суох. Бигэ туруктаах дьизэ кэргэн – омук кэскилэ, дойду инникитэ буолар.

Биьиги дьизэ кэргэммит алта киьиттэн турар, туерт оболоохпут, икки уол, икки кыыс, 15,13,11,2 саастаахтар. Биьиги улахан дьизэ кэргэн аҕабыт Никифоров Павел Степанович Нам нэбилиэгиттэн теруттээх. . Манаас орто оскуолатыгар учууталлыы сылдьан билсэн 2005 сыллаахха ыал буолбуппут. Оттон 2006 сыллаахха аҕабыт Уеьээ Булуугэ «АлмаасЭргиэнБаан» филиалыгар улэҕэ киирбитинэн манна кеьен кэлбиппит. Мин 2006 сылтан Уеьээ Булуутэҕи М.Т.Егоров аатынан 2№-х орто оскуолаҕа саха тылын учууталынан улэлиибин.

Аҕабыт оболорун иллэн кэмигэр, еребулугэр дуобакка, саахымакка уерэтэр, араас приемнары кердерер. Уруктарын уерэтэллэригэр кемелеьер, мунаарбыт соруудахтарын быьааран биэрэр. Араас оонньуурунан, холобур, мозаиканан, пазлынан, доминонан тэннэ оонньуубут. Соробор пресс хачайдыырга, хары баттаарга, ойбонтон уулааьынна курэхтэьээччибит. Манна мин эмиэ кыттыьааччыбын. Соробор аҕабыт тэннэ сасыьа оонньооччу. Сайын, саас халлаан сылаас кэмигэр биьиги бары тэннэ таьырдьа улэлии тахсабыт. Сайын Намна таьыстахпытына бары тэннэ сир астыыбыт, тэллэйдиибит. Саас хайаан да ерускэ киирэн ерус устарын керebut, бары дьизэнэн кулуупка концерт кере, норуот куулэьэ буоллаьына сынньана барааччыбыт. Дьизэ иьигэр барытын субэлэьэн, кемелеен оноробут. Киэьэ бары остуол тула олорон куннээьи сонуммутун уллэстэбит. Оттон бары телевизорга киинэ керebut. Биьиги оболорбутун куннээьи

режими тутуьарга уерэтэбит, кизьэ 10 чааска утуйаллар, сарсыарда 7 чааска тураллар. Режими тутуьуу оьону бэрээдэксэ уерэтэр.

Биьиги оьолорбутун маннайгы кылаастан саьалаан араас курэхтэргэ, ааьыларга кытталларын куускэ тэрийэбит. Улахаттар уьуен уерэхтэригэр учугэйдэр, ону таьынан уерэх кэнниттэн араас керуннээх курэхтэьиилэргэ, ааьыларга, конкурстарга кехтеехтук кытталлар. Ситиьиилэрин барытын тус-туспа паапкаьа сааьылаан ууран иьэбит. Сыл аайы паапкабыт халыныыр, ону керен бары дьизэнэн уерэбит – кетебут.

Портфолио диэн итальянскайтан тылбаастаммыта «папка с документами» диэн. Портфолио араас улэ керуннэрин (уерэххэ, чинчийэр улэьэ, айар улэьэ) тумуктэрин тус-туьунан ылан бэйэ ситиьиитин сааьыланан керерге туьалаах дии саныбын. Портфолионы оностуу сурун сыала-соруга – «показать все, на что ты способен» диэн этэллэр эбит. Портфолио оностуу сурун кедьууьэ, мин санаабар маннык хайьсхаларга арахсар:

1. Ырытан керуу – бэйэ ситиьиитин ырытыныы
2. Сыл туруорунуу – инники еттугэр сыал-сорук ылыныы
3. Кеьулэьин – угус курэхтэргэ кыттарга дьулуьуу
4. Ситиьиилэр ис хобооннорун арыйыы – барыта тумуллэ сылдьар, арылхайдык кестер.
5. Сайыннарыы – сылтан сыл оьо кеьун кебутэр, араас кэксэ ситиьиилэргэ сирдиир.
6. Тэннээн керуу - сыл аайы ситиьилибити тэннээн керуу, ырытыы, сыаналаныы.

Ол иьин биьи дьизэ кэргэннэ бэйэбиттэн саьалаан оьолор ситиьиилэрин барытын бастакы кылаастан саьалаан тус – туьунан паапкаларга мунньабыт. Портфолиоьыт керуннэринэн манныктарга суруннээн арахсар:

-айар улэлэр, уруьуйдар, ейтен суруйуулар, дакылааттар,

-араас уерэххэ сыьыаннаах олимпиадаларга, курэхтэргэ ситиьиилэр,

-араас айар курэхтэргэ, ырыа –ункуу курэхтэригэр ситиьиилэр,

-араас НПК-ларга, чинчийэр улэлэргэ ситиьиилэр,

-араас спортивнай курэхтэьиилэргэ ситиьиилэр.

Оьо ситиьиитинэн киэн туттар буоллахха оьо астынар, олоххо, уерэххэ кеье улаатар, еруутун ситиьиилээх буоларга кььанар. Дьизэ кэргэн иьигэр оьону ситиьиилээх буоларга иитии уопсайынан, оьо толоругас,

бэрээдэктээх, ылынымтыа, олоххо активнай позициялаах буоларын хааччыйар. Ханнык бабарар оҕо уерэҥи ылынымтыа, дьобурдаах буолара дьиэтээҥи олохтон эмиэ тутулуктаах. Холобур, биьиги дьиэбитигэр хоспут иьин оҕолор уруьуйдара кизэргэтэллэр. Маны араамалаан, кизэргэтэн онорон ыйыбыт, керерге астык, оҕолорго кизэн туттуу буолар. Онтон уолбут хобун кини спорка ситиспит мэтээллэрэ кэрэ кестуулууллэр.

Уопсайынан, уерэх, сайдыы еттүгэр теье да телебурдээх буоллабына харчыбытын кэрэйбэктэ сырытыннара сатыыбыт, инникитин билиилээх-сайдыылаах буола улаатыахтарын бабарарыт. Ол курдук араас уерэх курстарыгар, лаабырдарга, уерэтии турдарыгар сылдьан билиилэрин-керуулэрин ханатан, сайдан кэлэллэр.

Академик К.С.Чиряев бэлиэтиринии, оҕону иитии 3 суолунан барар:
1. **Уерэтэн иитии** – оҕо оҕо учугэй, куьаҕан ейдебуллэри уерэтии, оҕо таба онорорун уерэтии, уеруйэҥин инэрии, бэйэ холобуругар кердерен иитии-такайы.

2. **Биьирээн иитии** - оҕо санаатын кетебер, инникитин учугэйи салгыы онороругар кебулуур, оҕо олоххо бигэтик сананарын олохсутар. Онон тереппут оҕотун утуе, сизэрдээх быьыытын сэнээрэн-биьирээн иьиэхтээх.

3. **Буойан иитии** оҕо сыьыа суолга турарын тохтотор сыаллаах оноьулуохтаах. Сизэрдээхтик буойдахха оҕо ол сыьыаны уйэтин тухары умнуо суохтаах. Онно анаан тыл-ес чочуйан оностон олонорон буойулуохтаах.

Бу олус септеех мындыр этии буолар. Биьиги дьиэ кэргэммитигэр иитии бу араастарын барытын тэннэ тутан, септеех тугэнигэр туьанан оҕолорбутун иитиигэ туьанабыт.

Биьиги оҕолорбутун олоххо, ханнык бабарар тугэннэ ейдуун-санаалыын бэлэм буоларга, кимтэн да тутулуга суох бэйэ иннин керунэргэ, улэни таптыырга, утуе суобастаах буоларга, кыраны-кыамматы кемускуургэ, бэйэ улэтин, атын кийи улэтин сыаналыырга, харыстыырга, улахан дьону убаастыырга, учугэйи - куьаҕаны араарарга, сизэрдээх майгылаах буоларга иитэ-такайа сатыыбыт. Бу инникитин бэйэлэрин тус олохторугар угустук кеме буолара чуолкай.

Оҕону кытта тереппут биир буолуохтаах, туох да кистэлэнэ суох, бириэмэтигэр септеех субэни-аманы биэрэ сылдьыахха наада, ханнык бабарар темаҕа кэпсэтии наар тахсыан наада, холобур: тапталтан сабалаан ымсыы, куьаҕан санаалаах дьонно тийэ. Оҕо олоххо баары барытын: утуену

–мекуну билиэхтээх, оччоҕо олох араас тугэнигэр бэлэм, чаҕыйбат санаалаах буола улаатар. Оҕо санаатын, этэрин тулуйан истэр, сэнээрэр буоллахха оҕо аҕаҕас, кэпсэтинньэн, элэккэй буолар. Онтон кини санаатын улаханна уурбатахха бэйэтигэр бугэр, саната суох, тон буолар дии саныбын.

Онон, Оҕо дьоллоох буолуохтаах. Дьол диэн тугуй? Дьоллоох буолуу диэн, мин санаабар:

- киьи барыта арыллыахтаах,
- талаанын, дьобурун кемпекке, дьонно туьаны аҕалыахтаах,
- дуобуйа, астына онорор, айар-тутар дьарыктаах буолуохтаах,
- элбэх алтыһар дьонноох-сэргэлээх, доҕоттордоох буолуохтаах.

Онон, билини уустук олоххо дьизэ кэргэн ийигэр ейдьеуу – ейьеуу, бэйэ – бэйэҕэ убаастабыл – ытыктабыл баар буолуохтаах, оччоҕо эрэ ыал олоҕо бигэ туруктаах буолуо дии саныбын. Онтон оҕону септеехтук иитии, оҕоҕо саха кутун инэри дьизэ кэргэннэ, кини тэлгэьэтигэр уонна аҕа ууьун керуутунэн барыахтаах. Дьизэ кэргэннэ оҕо аҕатын, эьэтин уонна ийэтин, эбэтин керуулэригэр сылдьан улаатарыттан, сайдарыттан керен хайгыыр, субэлиир, быьаарар, кердерер уонна сэмэлиир, сэрэтэр, тохтотор, буйар, менер, бобор ньымаларынан иитиллэн, такайыллан улааттаьына эрэ саха киьитин кутун инэриммит киьи буолар.

Ыал буруота унаарыахтаах, теретер оҕото телкеленуехтээх, иитэр суеьутэ куруелэниэхтээх.